

Хроніки Ладомерії

Науковий збірник Випуск I

Матеріали

I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченій 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир»

ЯРОСЛАВ
МУДРИЙ

м. Володимир-Волинський, 2016

Управління культури Волинської обласної Державної адміністрації
Адміністрація Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир» у місті Володимирі-Волинському

Хроніки Ладомерії

Науковий збірник
Випуск I

Матеріали
I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої
15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир»

м. Володимир-Волинський
27 жовтня 2016 року

УДК [93+02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР - 4 ВОЛ) я 43+78.33
Х – 94

Хроніки Ладимерії. Науковий збірник. Випуск I. Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», 27 жовтня 2016 року, м. Володимир-Волинськ / заг. ред. В. Пикалюк. – Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2016. – 238 с.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», яка 27 жовтня 2016 року відбулася в м. Володимирі-Волинському. Дослідження присвячені історії та культурі Володимирщини від найдавніших часів до сучасності.

Розраховане для науковців, краєзнавців, музейних працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Оргкомітет:

Дмитрук Валерій Стрільчук Віталій	начальник управління культури Волинської облдержадміністрації; заступник начальника управління культури Волинської облдержадміністрації;
Пикалюк Володимир	директор адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир»;
Федосєєва Світлана	завідувач сектору обліку, паспортизації та наукових досліджень адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир»;
Кучерява Романна	завідувач сектору охорони, використання та реставрації пам'яток адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир»;
Вознюк Оріся	науковий співробітник сектору обліку, паспортизації та наукових досліджень адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир»
Гринчук Петруня	науковий співробітник сектору охорони, використання та реставрації пам'яток адміністрації Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир».

Відповідальний за випуск: **Володимир Пикалюк.**

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир», 2016 р.

Зміст

Розділ I. Володимир-Волинський у сиву давнину та

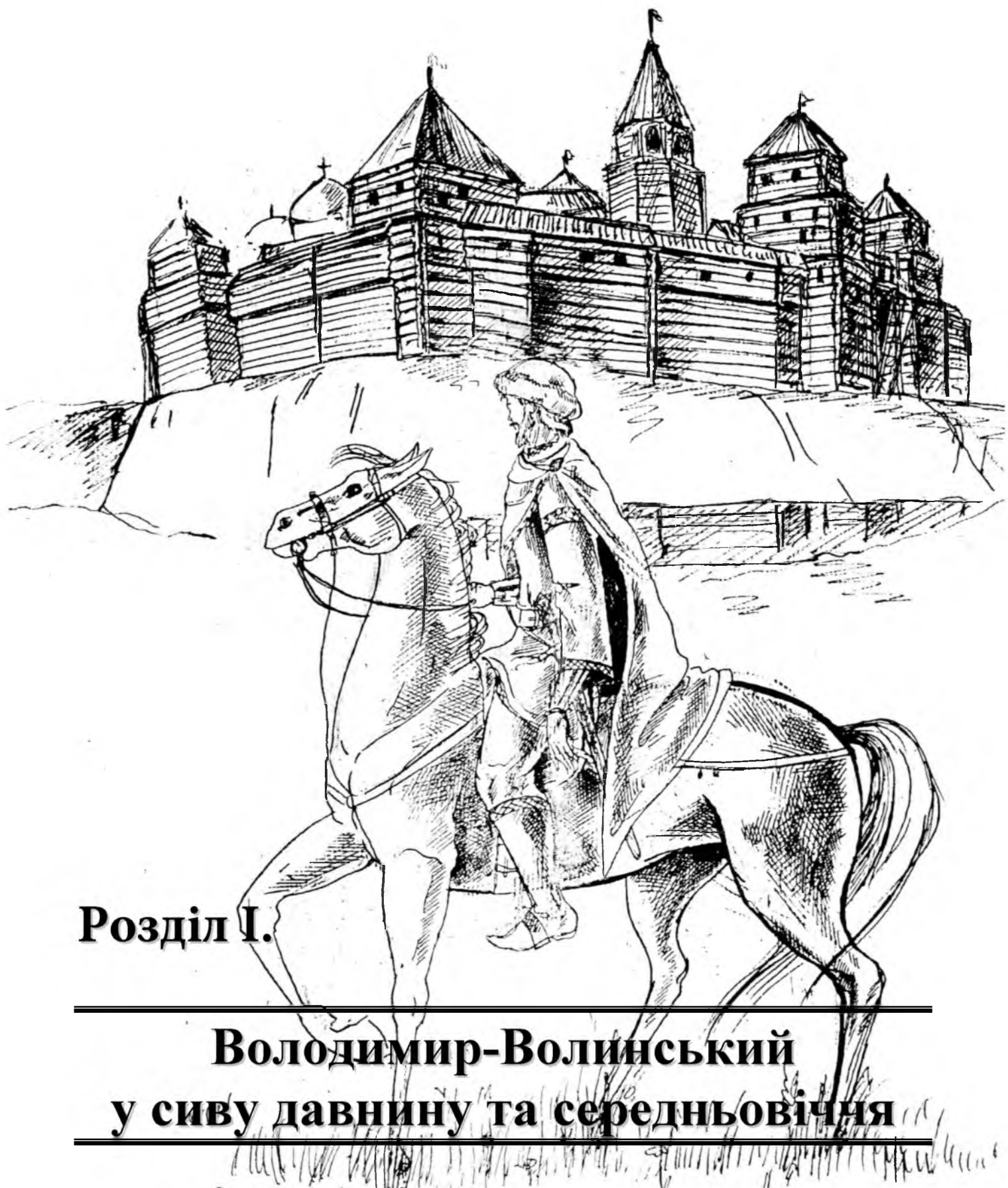
середньовіччя5

1. Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, Локайчук Світлана, кандидат філософських наук, Кричевський Олександр, краєзнавець
«Пам'ятки доби бронзи у Володимирі-Волинському»..... 6
2. Федосєєва Світлана
«Мимо острова Буяна...»..... 12
3. Терський Святослав, кандидат історичних наук
«Володимир у X ст.: стан та перспективи дослідження» 24
4. Штанько Оксана, кандидат історичних наук
«Сварка у шляхетському соціумі Володимирського повіту другої половини XVI ст.»..... 28
5. Гулько Геннадій
«Знахідки бойових сокир козацької доби на Волині» 32
6. Заболотна Наталія
«Побутування почаївських кириличних стародруків у Володимирі-Волинському та околицях: за даними покрайніх записів» 40
7. Пословська Аліна
«Обмін та торгівля у розвитку економічного комплексу давньоруської Волині»..... 44
8. Петрович Валентина, кандидат історичних наук, Петрович Ігор
«Історичні передумови виникнення міста Володимира»..... 48
9. Вельгус Василь
«Володимир – Ладомир – Спарта»..... 52
10. Борисюк Юрій
«Судьба княгини Ольги Романовны после смерти мужа, возможность захоронения на Княжей Горе на Кобринщине» 54
11. Прот. Мельник Віктор
«Феномен волинського духу в житті святого мученика Арсенія (Мацієвича), митрополита Ростовського і Ярославського (+1772)» 58
12. Юрій Диба, доктор архітектури, професор
««Словенська» та «Лехітська» групи слов'ян у переліках народів повісті временних літ й проблема початків Русі» 68
13. Мацур Володимир, кандидат богослов'я
«Початок християнства на Волині: місіонерсько-просвітницька діяльність Володимирської єпархії» 84

Розділ II. Володимир-Волинський у новітній історії 88

14. Скальський Віталій, кандидат історичних наук
«Каплиця святого Володимира – хто, коли й навіщо її збудував?»..... 89

15. Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор «Володимир-Волинський на перетині військових подій першої світової війни»	92
16. Вознюк Орися «До 100-річчя володимир-волинської української школи ім. Т. Г. Шевченка»	98
17. Петрунін Олексій, Черенюк Олена «Володимир-Волинський у I Світову війну (1915-1918) у фотоматеріалах та документах заслуженої вчительки УРСР Теодори Ліщинської»	115
18. Антонюк Ярослав, кандидат історичних наук «Осередок УВО-ОУН в Володимир-Волинську (1928 – 1954)»	141
19. Шахраюк Богдан «Освітні традиції Володимира: Державна гімназія ім. М.Коперніка (1921-1939 рр.)»	148
20. Понедельник Лариса, кандидат історичних наук, Моторний Станіслав «Історія виникнення та бойовий шлях 51-ої окремої механізованої бригади у 1919-1920 рр.»	155
21. Данилюк Володимир «Непереможна 51-ша дивізія (від 1939 до 2014рр.)»	161
22. Янович Богдан «Петро Заклекта – музейник, краєзнавець, дослідник минулого володимирщини»	183
23. Філоненко Людомир, доктор філософії, Німилович Олександра «Мистецькі обрії Юрія Філоненка»	190
24. Янович Богдан «Місця пов'язані із видатними людьми Володимира-Волинського як цікаві об'єкти пізнання для туристів»	204
25. Кордунов Ігор, Охріменко Григорій, кандидат історичних наук «Біоенергетиче, інформаційне вивчення археологічних об'єктів»	214
Розділ III. Повідомлення	219
26. Климчук Андрій ««Віртуальні історичні міста»: проект інтерактивної єврейської минувшини»	220
27. Климчук Андрій «Бучацька ратуша – визначна пам'ятка українського бароко»	224
28. Кукса Надія «Залишки укріплень замку Хмельницьких у Суботіві в археологічних студіях середини ХХ – початку ХХІ ст.»	228
29. Пасюк Ігор «Полягли в снігах Суомі»	230
30. Богдан Жулковський «Акафіст як різновид архаїчного кондака»	233
СПИСОК АВТОРІВ	236

Розділ І.

**Володимир-Волинський
у сиву давнину та середньовіччя**

Ілюстрація Алли Марковської

Юрій Дуба
(Львів)

«СЛОВЕНСЬКА» ТА «ЛЕХІТСЬКА» ГРУПИ СЛОВ'ЯН У ПЕРЕЛІКАХ НАРОДІВ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ Й ПРОБЛЕМА ПОЧАТКІВ РУСИ

На початку Повісті временних літ (далі за текстом ПВЛ. – Ю. Д.) її автор поставив запитання «*ѡкуда естъ пошла Руская земля стала естъ . и хто в неи почаль пѣрвѣе княжи^м*». Відповідь на нього в значній мірі залежить від розуміння того, які племена уважалися слов'янськими, як літописець розташовував їх на уявній карті відомого йому світу, та у яких стосунках вони перебували з Руссю. Об'єднуючи ці племена під назвою «Словене»/«Словѣне» руські книжники намагалися простежити їхнє походження та, фактично, знайти їм місце у подіях всесвітньої історії. Слов'янська історія впліталася в канву відомих історичних творів, вкладалася у конкретні історичні обставини та географічні реалії. Наукова інтерпретація цих вказівок є не завжди простою, адже ПВЛ є компілятивним текстом, що складається із об'ємних запозичень, невеликих включень та парафраз інших творів.

Розшифрування географічно-етнографічних екскурсів ПВЛ логічно ув'язується із вивченням їхніх безпосередніх джерел. Серед літературних орієнтирів передовсім називають Біблійні книги, а до кола безпосередніх взірців залучають «Хроніку» Георгія Амартола, який викладає події від Адама до смерті царя Феофіла (842 р.). Виокремлення тих чи інших запозичень дозволяє атрибутувати фрагменти авторських текстів руського книжника(ів), базованих на власних спостереженнях, переказах очевидців чи місцевих легендарних відомостях. Такого роду дослідження розпочалися ще наприкінці XIX ст. й тривають до сьогодні.

ПВЛ розпочинається недатованим вступом, у якому розповідається про розподіл землі між синами Біблійного патріарха Ноя, розселення слов'ян, заснування Києва тощо. Словени знаходяться у переліку країв, що належать до частини Яфета: «*Афетови же яса полунощная страна. и западная Мидия. Гѡлѡвания . Армения Малая . и Великая Каподокия . Фефлагони . Галатия . Кольхисъ . Воспориш . Мевти Дерви . Сармати . Тавриани . Скуфия . Фраци . Македония . Далматия . Молоси . Фесалия . Локрия . Пеления . яже и Полонопись наре^чтса . Аркадия . Ипириноя . Илурикъ . Словене . Лухития* (тут і далі за текстом виділення мої. – Ю. Д.) . *Аньдриакия . Аньдриатиньска пучина. иматъ же и встровы . Вританию . Сикелию . Євию . Родона . Хишна . Лѡзвона . Куфирана . Закуньфа . Кефалиния . Ифакину . Керкуру . и часть всакоя страны и нарицаюмую Гѡнию . и рѣку Тигру . текущую межи Мидѡи и Вавлономъ . до Понетъского моря. на полунощныя стр^аны . Дунаи Днепръ . и Кавъкасиискыя горы . рекше Оугорскыя . и ѡтуда рекше доже и до Днепра . и прочаая рѣкы . Десна . Припеть . Двина . Волховъ . Волга . иже идетъ на вѣстокъ . въ часть Симову» [10, стлб. 3].*

Літературною основою для літописця тут слугував дещо вкорочений уривок із «Хроніки» Георгія Амартола: «*Афетову же Мидия, Давония, Армения малая же и великая, Каподокия, Пафлагония, Галатия, Колхисъ, Вѣспориш, Мевти, Дерви, Сармати, Таврияни, Скоуфия, Фракия, Македония, Далматия, Молоси, Фесалия, Локри, Виутия, Ютолия, Атикия, Афая, Пеления, яже и Пѡлонопись, нарѣтса, Аркадия, Ипиротия, Илуурии, Лоухития, Адриякия, оу иеяже естъ Адриятиньская пучина, има же встровы Вританию, Сексилию, Ювию, Родона, Хишна, Лѡзвона, Коуфирана, Закоунфа, Кифанилия, Ифакиноу, Керкуроу, и часть всачьскыя страны нарицаемоую Ивнию, и рѣкоу Тигръ, семоу текущую межю Мидиєю и Вавилономъ» [12, с. 59]. До цього переліку літописець додав етнонім «Словене», помістивши його поміж Іліриком та Лухітією, видалив чотити території («Виутия, Ютолия, Атикия, Афая») та додав наприкінці фразу «до Понетъского моря. на полунощныя стр^аны . Дунаи Днепръ . и Кавъкасиискыя горы», запозичену із так зв.*

«Хронографа по великому ізложенію» – пам'ятки, реконструйованої текстологами за збігами у кількох хронографічних творах. Зокрема Тетяна Вілкул вказує на паралелі у грецькому тексті «Хронографії» Іоана Малали (завершується 563 р.) та Софійського хронографа (список XVI ст. походить від давнішого оригіналу) [2, с. 150–157]. Ця вставка була необхідною книжнику аби зв'язати цитований перелік із географічними реаліями Східної Європи. Вона стала причиною однієї із помилок в ПВЛ, за якою Тигр тече на північ, до Понтійського (Чорного) моря [1, с. 21–22].

У переліку ПВЛ пояснення вимагає логіка книжника, за якою він розташував слов'ян поміж Іліриком («Илурикъ»/»Илоуриш») та Лухитією («Лухития»/»Лоухития»). Тут Ілірик – Римська провінція, що простягалася вздовж Адріатичного узбережжя від річки Дрін в сучасній Албанії до Істрії на півночі сучасної Хорватії та річки Сава. У результаті Паннонських війн 12–9 рр. до н. е. територія Ілірика розширилася до Дунаю й була розділена на дві частини: Паннонію на півночі та Далмацію на півдні.

Другим географічним орієнтиром, поряд із яким літописець розташував слов'ян, є Лухитія. У різних списках літописів фігурують такі варіанти назви: «Лухитая», «Лурития», «Лухотья», «Лухития», «Лоухитіа», «Лухнитіа», «Лухнитіа» [31, с. 9]. Попри те, що у слов'янському тексті «Хроніки» Георгія Амартола фігурує «Лоухития» у перекладах ПВЛ (насамперед російських) за замовчуванням приймається варіант «Лухнития». Так цей топонім названо у перекладі Дмитрія Ліхачьова та Бориса Романова 1950 р. [26, с. 205, 206]. Ця назва фігурує й у пізніших виданнях ПВЛ, зокрема – 2003 [28, с. 3] та 2012 [29, с. 9, 10] років. Варіант «Лухнития» збережено й у перекладі ПВЛ Аполлона Кузьміна 2014 року [30, с. 58]. В українському перекладі Л. Махновця цю назву передано як «Ліхнітія» [17, с. 1]. У російському перекладі «Хроніки» Амартола В. Матвєєнко та Л. Щеголевой цей топонім теж перекладено як «Ліхнітія» [18, с. 62, 517], хоча у географічному показнику автори вказують на пагінацію у виданні Істріна, де значиться саме «Лоухития». Таким чином ця назва зближується із грецьким оригіналом «Хроніки». У тексті, виданому К. де Боором за кодексом X ст., ця назва передається як «Αυχίτις» (Лухнітіс) [47, р. 56]. Під цією назвою Георгій Амартол згадав розташоване на березі Охридського озера (крайній південь Ілірику) римське поселення Luchnidus (гр. Λύχνιδος / Luchnidos) [51, р. 431, 432; 46, р. 71–74; 52, р. 423; 49, р. 981], що стало попередником сучасного м. Охрида. Як значний християнський осередок та центр єпископії Luchnidus дійсно мав підстави, аби увійти до сюжету про розселення народів з «Хроніки» Амартола.

Проте у 861 р. цей населений пункт увійшов до складу Болгарії й вже незабаром отримав сучасну назву Охрид, під якою вперше згадується у 879 році. Наприкінці IX ст. там розпочав свою діяльність учень Мефодія Климент Охридський. З 990 по 1015 р. Охрид був столицею Болгарського царства царя Самуїла. Давній ойконім «Αυχίτις» перекладач Амартола із Охридом вже не ототожнював й потрактував його хоронімом (назвою території) – «Лоухития», звідки ця назва й потрапила у ПВЛ. Тим паче й автор вставки про словен між Іліриком та Лухитією, орієнтуючись на перекладну назву «Лоухития», не мав уяви, що Αυχίτις Амартола є містом на півдні того ж Ілірика. Розташування слов'ян як значної етномовної спільноти поміж містом Λύχνιδος та Іліриком позбавлене всякого сенсу, проте автори коментарів до цієї літописної статті це протиріччя ігнорували [29, с. 195].

Під назвою «Лухития»/»Лоухития» книжник вочевидь розумів якусь територію, розташовану поруч зі слов'янами. Землі слов'ян мали б відмежовувати територію Ілірика від цієї Лухитії: **Ілірик** ← **Слов'яни** → **Лухитія**. На мою думку Лухитією могли вважати землі, давніше заселені Лугіями. Племена Лугіїв (Lugii, Legii, Lugi, Lygii, Ligii, Lugiones, Lygians, Ligians, Lugians, Lougoi) складала велику племінну конфедерацією. Римські автори (Тацит, Клавдій Птолемей, Страбон) стверджували, що у I ст. до н. е. – III ст. н. е. вони контролювали значні території Центральної Європи зокрема в басейні річок Одери та Вісли. За Корнелієм Тацитом «Свебію ділить і розрізає навпіл суцільний гірський ланцюг, за яким мешкає багато народів; серед них найвідоміші й розчленовані на різні племена – Лугії. Буде досить назвати лише найбільш значні з них, це – гарії, гельвекони, маніми, гелізії,

наганарвали [Перекл. з рос. – Ю. Д.]» [16, с. 354]. Таким чином територію слов'ян літописець помістив між Лугіями та Паннонією (Північною частиною колишнього Лірика). Відтак південною межею слов'ян слугував лімес на Середньому Дунаї, а північною – гірський масив, північніше якого за Тацитом мешкали лугії. Цією природною межею вважають гірський масив Судетів, який від сходу продовжували Татри та Карпати.

Згадка про територію Лугіїв (Лухитію) у попередньому фрагменті була необхідна укладачеві аналізованого переліку ще й для того, аби логічно перейти до теми розподілу слов'ян на дві великі групи – власне слов'ян та ляхів. Ляшську (лехітську) групу слов'ян зафіксовано вже у продовженні переліку про Яфетичні народи, серед яких книжник також двічі згадав русь: «*Въ Афетові же части сѣдять Русь . Чюдь . и вси языць Мера Мурома . Всъ Мордва . Заволочьская Чюдь . Пермь . Печера . Ямь . Югра . Литва . Зимигола . Корсь . Сѣтьгола . Либь . Ляховь же и Пруси . и Чюдь . присѣдять к морю Вараскому . по сему же морю сѣдять Вараси сѣмо къ вѣстоку . до предѣла Симова . по тому же морю сѣдять къ западу . до земли Агараньски и до Волошьскыѣ . Афетово же колѣно и то Вараси . Свеи . Оурмане . Готъ . Русь . Агланъ . Галичанъ . Волохове . Римланъ . Нѣмци . Корлази . Венедици . Фраговъ . и прочии присѣдять ѿ запада къ полуденью . и сѣсѣдятся съ племене^м Хамовомъ*» [10, стлб. 4].

Спершу літописець зробив узагальнення, що Русь «сидить» поруч із чуддю та іншими народами. Далі, у трискладовому переліку, подав роз'яснення, що це за племена й назвав спершу низку фіно-угорських та лето-литовських племен Східної Європи. Тут варто відзначити, що у східноєвропейському списку літописець не згадав словен ільменських, хоча детально перерахував низку фіно-угорських етнонімів, з якими їх звично ув'язують. Далі літописець перелічив центральні- та східноєвропейські народи, які «*присѣдять к морю Вараскому*», серед яких фігурують ляхи. Після цього подав перелік народів, які «*по тому же морю сѣдять къ западу*», помістивши русь між готами та аглянами. Друга згадка русі мала на меті вказати місцерозташування цього народу вже в розгорнутому переліку.

Наступну частину розповіді про слов'ян відділяє текст про біблійне розділення народів після будівництва вавилонської вежі. Повний перелік цих 72 народів є також у Толковій Палей, що свідчить про їхнє спільне джерело [29, с. 212]. Продемонструвавши у попередній розповіді розподіл слов'ян на дві групи – власне словен та ляхів – літописець продовжив знайомити читача із їхнім етнографічним різноманіттям. Ця оповідь розпочинається зі згадки про паралельну назву слов'ян – «*Норци*»: «*бы^ѣ языкъ Словенскъ . ѿ племени же Афетова . нарѣцаемъи Норци . иже суть Словенъ*». Цей літописний пасаж ліг в основу теорії про «дунайську прабатьківщину» слов'ян. Однак згадка етноніму «*Норци*» у ПВЛ є лише яскравою алюзією на звістки римських істориків про кельтське плем'я, відоме під назвою «Норіки» (лат. Norici), яке до приходу римлян замешкувало гірські райони сучасної Штирії та північної Словенії (Крайна). Пліній Старший ототожнював їх із таврисками (Taurisci), вважаючи цю назву старшою. Подібно й Страбон стверджував, що тавриски були відгалуженням Норіків [44, с. 23–25].

Свого часу Н. Нікольській категорично стверджував, що «*у русского автора или летописца не могло быть каких-либо побудительных причин называть нориков славянами*» [20, с. 61]. Тут дослідник помилявся, адже таких причин є принаймні дві. І котрась із них й могла спонукати руського книжника ототожнювати із словен із норцями. Вірогідно, що тут літописець не мав на увазі слов'ян у широкому розумінні, а своїх співвітчизників із Русі. По-перше, він цілком міг відзначити гадану тотожність паралельної назви Норців (Taurisci) із таврами/тавроскіфами (Ταύροι Σκύθες, Ταυροσκύθες). Під цією назвою у візантійській істориків фігурують слов'яно-руси. По-друге, підказку про зв'язок русів із норіками руський книжник міг добачити й у грецькій хроніці Сінкелла в якій, як вказував А. Шахматов, на місці норіків фігурують «*ρηγινας*» [45, с. 75]. Цих «*ρηγινας*» літописець міг упізнати як ругів й ототожнити їх із русами, подібно до того, як Продовжувач Регінона називав княгиню Ольгу королевою ругів (reginae Rugorum) [50, р. 170]. З ряду паралельних етнонімів (norici/taurisci/ρηγινας) руський книжник обрав найвідоміший,

тотожний із назвою римській провінції. Фразою «*Норци . иже суть Словенъ*» він патріотично підкреслив причетність слов'яно-русів до значимих подій римської історії, що відбувалися на Дунаї. Нижче, у завершенні розповіді про місію Кирила та Мефодія серед панонських слов'ян, книжник підтвердив цитовану фразу розлогим поясненням: «*Словѣнскъ языкъ и Рускыи идинъ . ѿ Варлгъ бо прозвашася Русью . а първъє бѣша Словѣне . аще и Полане звахуся . но Словѣнскає рѣчь бѣ*» [10, стлб. 20].

Після згадки про Норіків літописець продовжує: «*по мнозѣхъ же временѣхъ . стѣлѣ суть Словени . по Дунаєви . где есть нинѣ Оугорская земля . и Болгарская*» [10, стлб. 4]. Слід погодитися із думкою, висловленою В. Петрухіним та Д. Раєвскім, що ця звістка фіксує не початок, а навпаки – крайню західну межу слов'янської експансії: «*Дунай остається для Начальной летописи границей, пределом, к которому стремятся русские князья, начиная с Кия – легендарного основателя Киева. [...] Дунай был для славянства и Руси не только границей (периферией), но и центром, местом начала и завершения самых существенных событий. [...] Прорвав византийскую границу на Дунае, славяне перешли рубеж первобытности – стали участниками всемирной истории и попали на страницы средневековых хроник. Там они обрели свое имя ...*» [25, с. 154, 155]. «Дунайська прабатьківщина» слов'ян є кабінетною історичною конструкцією, що не має опертя у позалітописних матеріалах.

Літописець намагався створити розлогу схему етногенетичних зв'язків слов'янської спільноти, ускладнюючи її з кожним наступним кроком. Спершу він пояснив на які складові розділялася власне словенська група: «*ѿ тѣхъ Словенъ . разидошася по земли . и прозвашася имень своими . где стѣше . на которомъ мѣстѣ . яко пришедше стѣдоша . на рѣцѣ имень Морѣвь . и прозвашася Моравя . а друзии Чесъ нарекошася а се ти же Словѣне . Хорвати Бѣлии . Серъ . и Хутанъ*» [10, стлб. 5]. Словенами найперше є моравани та чехи. Тими ж словенами він вважає також Білих Хорватів, Сербів та Хутанів.

Білі хорвати це західні хорвати. Найдокладнішу інформацію про них поміщено у 30 («Про фему Далмація») та 31 («Про хорватів та про країну, в якій вони проживають тепер») розділах трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією» [14, с. 131–133, 135–137, 141]. Звідки довідуємося, що білі хорвати підпорядковувалися королю Оттону та мали дружні стосунки з угорцями. Ці нехрещені хорвати проживали по той бік Угорщини, поблизу Франкії і межували зі слов'янами – нехрещеними сербами. Згадані поруч із хорватами серби – це лужицькі серби, які сформували значний союз західнослов'янських племен, локалізований на значних теренах, від річки Заале на заході до річок Одер і Бубр на сході, і від Берліна на півночі до Рудних гір на півдні.

Етнонім «Хутанъ» Іпатіївського літопису у решті старших літописів фігурує як «Хорутане». У західноєвропейських джерелах вони знані як «Carantani», «Carentani», «Carentini», «Carnii» тощо. У літературі їх часто прямолінійно ототожнюють із сучасними словенцями. Проте територія Словенії заселялася слов'янами із двох протилежних боків. Перші слов'яни прийшли (з кінця 70-их рр. VI ст.) з північного сходу, з Прикарпаття і Моравії, й заселили східні Альпи (власне Карантанію). Друга хвиля слов'ян прийшла дещо пізніше, з південного сходу – Паннонії, та заселила південнословенські землі. Після розпаду держави Само альпійські слов'яни утворили князівство Карантанія, яке був незалежним від бл. 660 до бл. 745 р., коли вони потрапили до зони баварського впливу, а згодом були включені до складу Франкської імперії. Після знищення гегемонії аварів у VIII ст. вже на початку IX ст., багато карантанських слов'ян переселилося до Нижньої Паннонії. Цю частину Паннонії, розташовану на північ від Драви, вже від 819 р. франкські джерела називають областю Карантанії (Carantarum regio) або частиною Карантанії (Carantarum partes). У 839 р. у Нижній Паннонії під протекторатом Людовика II Німецького для вигнаного з Нітри князя Прибини було створене так зв. Блатненське князівство. У 874 р. князівство Нижньої Паннонії було приєднане до Великої Моравії, а 901 р. його захопили угорці [13, с. 12–33].

До складу Великої Моравії входили всі племена, об'єднані в ПВЛ у осібну групу власне словен: **моравляни** → **чехи** → **білі хорвати** → **сорби** → **карантанці**. Період, коли перелічені літописцем племена входили до складу Великоморавської держави став часом розквіту їхньої культури. Етнокультурні ознаки й стали тією підставою, що дозволила книжнику об'єднати їх у єдину групу. Основою великоморавської історично-політичної єдності, її культурно-етнографічним маркером, стала празька археологічна культура. Цю групу надійно ототожнюють зі склавенами, описуваними Йорданом та візантійськими авторами VI–VII ст. Писемні джерела засвідчують їхню експансію на ширші терени, землі Моравії та Чехії, басейну Ельби і Заале на північному заході, Каринтії та Нижньої Паннонії на південному заході [38, с. 295–323]. Прикметно, що літописець обійшов увагою балканських слов'ян. У його полі зору опинилися лише ті групи, що так чи інакше (політично чи культурно) впливали на становлення і розвиток Русі.

Руського книжника без сумніву цікавили особливості побуту різних слов'янських груп, він добре вловлював різницю у їхніх звичаях та відношував це у тексті. Перелічивши власне словен (спадкоємців традицій празької археологічної культури) літописець виклав нижче і племінний поділ словен лехітської групи. Їх розділяє лише короткий пасаж про прихід у Подунав'я волохів, які чинили насильство серед слов'ян та спонукали їх до переселення на інші території. Серед таких переселенців він називає саме лехітів: *«Волохомъ бо нашедиши^м на Словены . на Дунаискые . и съдшимъ в нихъ . и насилajúщимъ имъ . Словѣне же вви пришедше и съдоша . на Висль . и прозвашася Лаховъ . а ѿ тѣхъ Лаховъ прозвашася Полане Лаховъ . друзии Лютиць . инии Мазовшане . а ниш Поморане»* [10, стлб. 5]. До ляхів (*«прозвашася Лаховъ»*) літописець залучає чотири основні племена: **ляхів-полян**, **лютичів**, **мазовшан** та **поморян**. Цей перелік звичайно не вичерпує племінної диференціації лехітської (ляшської) групи, проте в основній своїй масі він дає ті географічні координати, у яких археологи фіксують суковсько-дзедзіцьку археологічну спільноту [38, с. 324–348]. З цього переліку випадає лише Мазовія, що сформувалася в умовах слов'яно-ятвязького симбіозу й була включена у політичну орбіту Польщі шляхом тривалої культурно-політичної інкорпорації [38, с. 442–446]. Проте у часи літописця культурна різниця вже не була такою очевидною і він логічно долучив мазовшан до лехітської групи.

Перелічивши племена, що входили до групи ляхів, літописець відразу за ними назвав слов'янські племена, що увійшли у орбіту впливу Русі: *«такъ же и тѣ же Словѣне . пришедше съдоша по Днепру . и наркошася Полане . а друзии Деревляне . зане съдоша в льстѣхъ . а друзии съдоша межии Припѣтью и Двиною . и наркоша^ѣ Дреговичи . и инии съдоша на Двинѣ . и нарекошася Полочане . рѣчькы ра^ѣ . яже втечетъ въ Двину . именемъ Полота . ѿ сея прозваша^ѣ Полочанѣ . Словѣне же съд^ѣша вколо взера Илмера . и прозвашася своимъ именемъ . и сдѣлаша городъ . и нарекоша и Новъгородъ . а друзии же съдоша на Деснѣ . и по Семи и по Суль . и наркошася Сѣверо . и тако разидеся Словенскъ языкъ . тѣмъ же и прозвася Словенская грамота»* [10, стлб. 5]. У цьому тексті перелічено такі слов'янські племена: **поляни** → **деревлані** → **дреговичі** → **полочани** → **словени новгородські** → **сіверяни**. Літописець вказує ці племена у реальній географічній послідовності, уточнюючи їхні орієнтири, якими слугують відомі гідроніми, проте не дає етнічних характеристик і не диференціює ці племена. Автор тексту лише пояснив, що назва Ільменської групи збігається зі загальною назвою слов'ян (*«прозвашася своимъ именемъ»*). Поміщена у завершенні аналізованого переліку фраза жодним чином не узгоджується із наступним текстом, а є пов'язаною, як відзначив А. Шахматов, із датованою 898 р. оповіддю, умовно названою ним «Сказанием о преложении книг на славенский языкъ» [45, с. 81].

Питання про появу на півночі словен не можна вважати вирішеним. Нагадаю, що переліку про Яфетичних народів (див. вище), які *«присъдѣтъ к морю Вараскому»*, книжник не згадував ільменських словен, хоча детально перелічив низку фіно-угорських та балтських народів, окремі з яких важко назвати значними як за чисельністю, так і за впливом на історичні події. А тому перелік підвладних Русі племен зі згадкою про ільменських словен та

заснування Новгороду випадає вважати вставкою. Метою цієї вставки було введення словен до загальнооруської історії. Нижче детальніше йтиметься про заснування Новгороду.

Легітимність цієї вставки компілятору відразу ж довелося обґрунтувати великим пасажем про мандрівку святого Андрія Первозванного до Риму через Київ та Новгород, а далі Балтикою, Атлантикою і Середземномор'ям до Апенінського півострова й далі до Синопа. Його міфологічний характер не викликає сумніву. Це доповнення мало на меті зв'язати північні землі із Києвом низкою географічних реперів не лише політично та історично, але й сакралізувати цей зв'язок. Аби його унаочнити літописець яскравими барвами описав мийні ритуали новгородців: *«идеже послѣже бы^с Киевъ . и поиде по Днѣпру горѣ . и приде въ Словены . идеже нинѣ Новгород^о . и видѣвъ люди ту суцая . какъ ихъ обычаи и к^ако сѧ мьютъ . и хвоцютсѧ и оудивисѧ имъ . и иде въ Варягы . и приде в Римъ . исповѣда елико наоучи . и елико видѣ . и ре^чимъ дивно видѣхъ землю Словенску . идуцю ми стѣмо . видѣхъ банѣ древаны . и пережъгутъ я велми . и съвлекутсѧ и будутъ нази . и вболютьсѧ мытелью . и возмутъ вѣники . и начнутъ хвостати^с . и того собѣ добыю^м вдва выльзутъ ле живы . и оболютьсѧ водою студеною . и тако вживу^м . и тако творятъ по всѧ днѣи . не мучими никымже . но сами сѧ мучатъ . и творѧ^м не мытву себѣ а не мученьсѣ . и се слышавше дивлахусѧ»* [10, стлб. 5–7].

Повертаючись до питання локалізації словен слід зауважити, що у цитованому тексті книжник добирає їх у самому Новгороді *«Словены . идеже нинѣ Новгород^о»* й прямо ототожнює з *«люди ту суцая»*. Описуючи Словенську землю з точки зору апостола Андрія, літописець обмежує її до локальної території, де начебто й спостерігає лазневі традиції словен: *«видѣхъ землю Словенску . идуцю ми стѣмо . видѣхъ банѣ древаны»*. Тут слід нагадати про пізніший Словенський кінець багатотнічного Новгороду, чи не його територія мала на увазі? У цей здогад укладається й попередня фраза, де словен фактично потрактовано локальною групою засновників Новгороду, які *«стѣд^оша иколо взера Илмера»*. До того ж, легітимізуючи надумано-ранню передісторію словен та самого Новгороду вставкою про подорож Андрія Первозванного через Поволхов'я, новгородський компілятор навіть не здобувся на те, аби узгодити свою версію з прямим твердженням попередника, що апостоли на Русі не бували: *«аще бо и тѣломъ ап^оли суть . здѣ не были но оучения ихъ . яко трубы гласѧтъ»* [10, стлб. 70]. Новгородський книжник проігнорував також близьке за змістом твердження, за яким апостола Павла можна вважати лише опосередкованим учителем Русі: *«Словѣнску языку оучитель естѣ Павелъ . ѿ негоже языка и мы есме Русь . тѣм же и намъ Руси оучитель естѣ»* [10, стлб. 20].

Відразу за згадкою про мандрівку апостола Андрія літописець поміщує ще один перелік, який розпочинається зі звістки про засновників Києва, перебування Кия на Дунаї, контакти з візантійським імператором, повернення на Дніпро та заснування Києва. Вставка зі звісткою про заснування Новгороду та розповіддю про перебування у ньому апостола Андрія мала на меті затушувати ці киевоцентричні звістки, що завершувалися черговим переліком племен, який має свої особливості: *«Киеви же прішедшо (Кий) въ свои городъ Киевъ . ту и сконча животъ свои . и брата его Щекъ и Хоривъ . и сестра ихъ Лыбѣдъ ту скончашасѧ . И по сеи братѣи почаша дѣржати родъ ихъ княженіе в Полахъ . а въ Деревлахъ свое . а Дрьгович^ѣ свое . а Словѣне свое въ Новгородъ . а дру^ѣсѣ на Полотѣ . иже и Полочанѣ . ѿ сихъ же и Кривичи . иже стѣдѧт на верхъ Волгы . и на вѣрхъ Двины . и на вѣрхъ Днѣпра . ихъ же и городъ естѣ Смолѣнескъ . туда бо стѣдѧт Кривичи . таже Стѣверо ѿ н^ѣхъ»* [10, стлб. 8]. Цей перелік є близьким до попереднього (який є підстави вважати пізнішою новгородською вставкою), поміщеного перед розповіддю про мандрівку Андрія Первозванного, яка є його доповненням.

У процитованому переліку акцент зміщено на формування княжінь. Тут перелічено ті самі племена – поляни, деревляни, дреговичі, словени, кривичі (полоцькі та смоленські), сіверяни – проте розташовано їх у іншому порядку. У попередньому переліку збудований словенами *«иколо взера Илмера»* Новгород логічно розташовується після полян, деревлян, дреговичів та полочан. Цей перелік відтворював географічні реалії Русі, що склалися після

1044 р., коли й було засновано новий город на Волхові. У цитованому переліку словени з Новгородом знаходяться після деревлян та дреговичів: **поляни** → **деревляни** → **дреговичі** → **словени** (в Новгороді) → **полочани** (на Полоті) → **кривичі** (верхів'я Волги, Двіни та Дніпра; Смоленськ) → **сіверяни**.

Цей перелік племен є очевидно старшим від попереднього, який вийшов з-під пера новгородського компілятора. Мені вже доводилося звертати увагу на нехарактерну послідовність перелічених у ньому племен, аналіз якої дозволив припустити, що у ранніх літописних свідченнях згадувався не Новий город на Волхові, а інший укріплений пункт під аналогічною назвою, розташований на захід, а не на північ від Києва [5, с. 257, 258].

Про таку вірогідність свідчить і наступний перелік літописних слов'ян, відділений від попереднього списком фіно-угорських племен. Його доповнюють племена західних околиць східного слов'янства: *«се бо токмо Словѣнскъ языкъ в Русі . Поляне Деревляне . Новъгородъци . Полочане . Дръговичи . Сѣверо . Бужѣне . за^м сѣдять по Бугу . послѣже не Вольняне»* [10, стлб. 8]. У цьому переліку згадано вісім слов'янських угруповань: **поляни** → **деревляни** → **новгородці** → **полочани** → **дреговичі** → **сіверяни** → **бужани** → **волиняни**. На думку Бориса Рибаківа, з цього переліку випадає утворена за містом назва «новгородці», замість якої доречнішою була б звична, утворена за земельним принципом, назва «словени» [36, с. 87]. Проте, як зауважив Є. Пчолов, і розташування дреговичів після положчан теж вимагає додаткового пояснення [34, с. 161]. Розміщення новгородців цього переліку відразу за деревлянами також підказує їхню західну локалізацію стосовно Києва. Первісний перелік, орієнтований зі сходу на захід, є розірваним, і слов'янські спільноти Побужжя опинилися наприкінці списку. На мою думку, він мав наступний вигляд: **поляни** → **деревляни** → **новгородці** → (вставка) → **бужани** → **волиняни**.

Громаду новгородців літописець помістив відразу після деревлян, окреслюючи цією назвою слов'янську приміську спільноту правобережжя Бугу, що заселяла околиці Володимира з його давнішим городищем. За ними (*«зане сѣдять по Бугу»*) літописець відзначив 'бужан' – угруповання, що тяжіло до літописного Бужеська. Після 'бужан', відразу за Бугом, літописець помістив приміську спільноту города Волиня (*«послѣже не Вольняне»*). Відтак літописець перелічив три волинські протоміські центри – Новий город (майбутній Володимир), Бужеськ та Волинь. До цього раннього переліку не могли потрапити положчани та дреговичі, якими в середині X ст. володіли представники інших скандинавських династій: *«бѣ бо Рогъволодъ перешель изъ заморья . имаше волѣсть свою Полотъскъ . а Туръ Туровъ . ѿ него же и Туровци прозвашася»* [10, стлб. 63, 64]. Згідно з географічними реаліями XI–XII ст., літописець (очевидно новгородський компілятор) доповнив перелік названими племенами і додав також лівобережних сіверян.

До первісного переліку, який починається фразою *«се бо токмо Словѣнскъ языкъ в Русі»*, входили лише три племена: **поляни**, **деревляни** та племінна спільнота, маркована назвами трьох протоміських міських центрів (Новгород, Бужеськ та Волинь), яку логічно назвати **дулібською**. Саме таке уточнення наявне далі за текстом, після згадок про прихід до дунайських слов'ян болгар, білих угрів та аварів. Дулібів, полян та деревлян літописець називає власне словенами й нижче протиставляє цю словенську групу лехітській: *«си же Сѣбри восваша на Словѣны . и примучиша Дулѣбы суцая Словѣны . и насилье творяху женамъ Дулѣбьскимъ [продовження розповіді про насилля обрив над дулібами та шлях чорних угрів повз Київ. – Ю. Д.]. Поланомъ живущимъ в собѣ :· Якоже ркохомъ суцци ѿ рода Словѣнска . и наркошася Поляне . а Деревляне . ѿ Словень же и нарекошася Древлане»* [10, стлб. 9]. Названі власне словенами поляни, деревляни та дуліби дуже добре співвідносяться із Празькою культурою, формуючи її східнослов'янський масив знаній під назвою Прага-Корчак, який від початку середньовіччя займав територію між верхньою течією Бугу та Київським Подніпров'ям.

Літописець є максимально точним, називаючи власне словенами західний та східний відлами Празької культури, які дуже добре відрізняв від лехітської (ляшської) або ж вендської групи. Словени Східної Європи також відрізняються книжником від лехітської

групи, яку він називає відразу після словенського переліку: «**Радимичи бо и Влтичи ѿ Ляховъ . баста бо два брата в Ладѣхъ . Радимъ . а другыи . Ватокъ . и пришедша съдоста . Радимъ на Ръжю . и прозваша^с Радимичи . а Ватко съде своимъ родомъ по Сѹцъ . ѿ него прозвашася Влтичи**» [10, стлб. 9].

Цей лехітський перелік є, звичайно, не повним. Згаданих у ньому в'ятичів археологи об'єднують з сіверянами у близькій за культурними проявами масив Роменсько-Борщевської культури. У цій етнокультурній спільноті носіями Борщевської культури були в'ятичі, а матеріальним виразником сіверян є, насамперед, пам'ятки Роменської культури. У розповіді про звичаї слов'ян спорідненість радимичів та в'ятичів із сіверянами визнавав літописець: «**Радимичи и Влтичи . и Северо . идинъ вбыча^а имаху**» [10, стлб. 10]. Описуючи поховальні традиції в'ятичів, книжник додавав, що «**си же вбычаша твораху и Кривичи**» [10, стлб. 10]. Кривичів він вважав спорідненими із сіверянами: «**Кривичи . таже Стъверо ѿ ни^х**» [10, стлб. 8]. Тому до лехітської групи логічно було б віднести не лише радимичів та в'ятичів, а весь слов'янський масив, передовсім численні племена кривичів, що заселили давніші балтські чи фіно-угорські території, розташовані на північ та північний схід від празько-корчацької (суто словенської) спільноти.

У продовженні розповіді про походження східноєвропейських лехітів помішено ще один змішаний перелік племен: «**и живаху в миръ . Полане и Древлане . и Северо и Радимичи . и Влтичи . и Хорвати . Дульби же живаху по Бугу . кде ниѣ Волянне . а Оуличи Тиверци съдаху по Бугу . и по Днѣпру . и при(при)съдаху къ Дунаеви . и бѣ множество ихъ . съдаху бо по Бугу . и по Днѣпру . или до моря . и суть городи ихъ и до сего дне . да то са зоваху ѿ Гръкъ **Великая Скуфь** . имѣхуть бо вбычая своя . и законы оиѣ своихъ . и пре данія каждо своя норовъ**» [10, стлб. 9]. Першу частину цього переліку складають словенські та лядські племена. Допускаю, що й цей перелік варто скоротити, вилучивши вірогідну вставку, що розділила суто словенський перелік, про який ішла мова вище, відмежувавши полян та деревлян від дулібів. Логіка звістки про мирне співіснування є зрозумілою лише у короткому (словенському) списку. З нею не надто кореспондується звістка про далеких географічно радимичів чи ще віддаленіших в'ятичів. Не дуже віриться й у суцільне «ланцюгове» миролюбство племен цього великого переліку. Словенський перелік можна було б доповнити хіба що хорватами. Підставою може слугувати те, що їхніх західних родичів (білих хорватів) літописець вважав саме словенами.

У другій частині цитованого тексту виділяється пасаж про **уличів** та **тиверців**, «множество» яких розселилося аж до моря й отримали від греків назву «**Великая Скуфь**». Вдруге цей термін зустрічається в ПВЛ у датованому 907 р. повідомленні про похід Олега на Візантію [10, стлб., 9, 10]. Слід погодитися із Д. Лихачовим, який відзначив, що в першому випадку під назвою «**Великая Скуфь**» фігурують лише уличі та тиверці, а в другому, який складається зі списку племен, що завершується дулібами і тиверцями, – лише останні з них [27, с. 226, 227]. З'ясовуючи звідки літописець запозичив свідчення про використання греками назви «**Велика Скуфь**», дослідники відзначають його використання у 53-му розділі «Ізборника Святослава» 1073 р. [37, с. 190]. Уличі та тиверці, згадані у переліку племен, які літописець об'єднав під заголовком «**живаху в миръ**», випадають із двох вже відомих слов'янських груп, умовно названих «словенською» та «лехітською». І цьому є логічне пояснення – вони виходили зі слов'янського масиву, репрезентованого пеньківською археологічною культурою, яку отожднюють із антами.

Прикметною ознакою цього переліку є відсутність у ньому згадки про новгородських словен, значнішу історичну роль яким відведено у повідомленнях новгородського походження, пов'язаними передовсім із легендарним прикликанням варягів. Перед її викладом літописець згадав словен як варязьких данників: «**В лѣ^т . № . тѣ^т . [6367 (859)] имаху дань Варази . приходѣще изъ заморья . на Чюди . и на Словѣнехъ . и на М(е)рлахъ . и на встѣхъ Кривичахъ . и а Козаре имахуть на Полане^х . и на Стъверехъ . и на Влтичихъ . имаху по бѣль . и вѣверици . тако ѿ дыма**» [10, стлб. 13, 14].

За «варязькою легендою» ільменські словени були учасниками коаліції, яка спершу виганяє якихось варягів, а згодом знову звертається варягів, званих руссю: «*сіце бо звахуть . ты Варъгы Русь . яко се друзии зовутса Свес . друзии же Оурмани . Аньглане . инги и Готе . тако и си*». На прохання відгукнулися «*и избрашася . триє брата . с роды своими . и пояша по собѣ всю Русь . и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣе . и срубиха горо^δ Ладогу . и съде старѣишии в Ладозѣ Рюрикъ . а другии Синсоусъ на Бѣльвзерѣ . а третѣи Труворъ въ Изборьсцѣ . и ѿ тѣхъ Варазъ . прозваса Руская земля*» [10, стлб. 14]. Коаліція звернулася до народу «Русь», згаданих до того у тексті ПВЛ серед яфетичних народів, що «*присѣдять к морю Вараскому*» й поміщених поміж готами та аглянами.

Що ж означає фраза «*по яша по собѣ всю Русь*»? Зворот «*по собѣ*» зазвичай довільно перекладають як «з собою», вважаючи, що брати взяли зі собою всю русь, під якою розуміють дружину, військо. У Радзивилівському літописі (список Бібліотеки Російської АН) фігурує різночитання «*собѣ*», хоча у Московсько-Академічному списку – «*по собѣ*» [35, с. 16]. З цією кон'ектурою аналізовану фразу слід перекладати «взяли собі всю Русь». Натомість «*по собѣ*» прямо перекладається як «після себе». У ПВЛ є ще один приклад вживання цього звороту, який знаходимо у літописній статті 1091 року. Тут згадано, що майбутній володимирський єпископ Стефан залишив після себе Климента ігуменом Кловського монастиря: «*поемъ съ собою Климента . егоже постави игумена по собѣ*» [10, стлб. 203]. Репліка літописця «*по яша по собѣ всю Русь*» є поглядом у майбутнє, що демонструє історичні перспективи роду Рюрика Синеуса та Трувора, нащадки яких взяли владу в усій Русі, а не лише на північних землях Східної Європи, де спершу («*пѣрвѣе*») вокняжився Рюрик із братами.

Після смерті братів «*прия Рюрикъ власть всю вдинъ . и прише^δ къ Ильмерю . и срубиха горо^δ надъ Волхово^m . и прозваша и Новъгоро^δ . и съде ту княж^a . и раздая мужемъ своимъ волости . и города рубити . втому Полѣтескъ . втому Ростовъ . другому Бѣловзеро . и по тѣмъ городомъ суть находницѣ . Варазы . пѣрвии наслѣдници* [За іншими списками «*насельници*» – Ю. Д.] *в Новъгородѣ Словени*» [10, стлб. 14]. За цим повідомленням саме Рюрик збудував («*срубиха*») над Волховом Новгород. Це свідчення протирічить ранішій звістці ПВЛ, згідно з якою його заснували словени [10, стлб. 5]. За Новгородським літописом будівництво Нового міста на Волхові датується 1044 р.: «*В лѣто ѿсѣив . [6552 (1044)] Ходи Ярослав на литву . на весну же Володимиръ (син Ярослава Мудрого. – Ю. Д.) . заложиха Новгородъ и здѣла их*» [22, с. 181–182]. На думку Є Носова, підтриману Т. Джаксон, згадуючи Новгород літописці лише проектували новий топонім, що з'явився у середині XI ст., на події IX–X ст., пов'язані із «Городищем» [4, с. 92]. Це твердження має сенс лише в рамках подій, дотичних до варязької легенди. В тогочасних київських повідомленнях фігурує одноіменний город, розташований на захід від Києва.

Вставки новгородського походження про словен не свідчать про їхню широку географію. Вони з'явилися на берегах Волхова лише у якості його засновників. Ретроспективними слід уважати не лише звістки про волховський Новгород, але й про словен. Цими словенами випадає вважати вихідців з півдня, де літописець й локалізує власне словен – полян, деревлян та дулібів. Їхню появу на Волхові можна було б пов'язати із заходами Ярослава з окняження північних околиць: «*В лѣт^m . ѿ . . ф^r . . мѣ . [6542 (1034)] [. . .] иде Ярославъ к Новугороду . посади снѣ своего Володимира . в Новъгородѣ снѣна постави Жидатоу*» [10, стлб. 138]. Згадка про Новгород тут виразно ретроспективна. Її можна прийняти лише в якості географічного орієнтира. В реальності тогочасні події могли розгортатися лише на «Городищі» та новозаснованому Ярославовому дворіці на Славні.

Тут я згоден із О. Толочком, який вважав можливим назвати словен фіктивним племенем. Правда, тієї ж думки дослідник притримується і щодо полян: «*для Сильвестра поляни и словене суть жители двух городов – киевляне и новгородци, и этот синонимизм легко прослеживается в летописи*» [43, с. 85]. Словени були не лише мешканцями, але й будівничими Нового міста на Волхові, засновником якого новгородський літописець вважає сина Ярослава – Володимира.

Щодо полян такої певності немає. Для прикладу, О. Толочко вважає, що про полян та словен нічого не знав Константин Багрянородний, хоч О. Пріцак ще на початку 70-х років минулого століття обґрунтував тотожність літописних полян зі знаваними імператору племенем Лендзян (Λενζενν / Λενζανν). Він вказав на філологічну ідентифікацію Лендзян Г. Гльїнського, який виводив цю назву від від спільнослов'янського *lęd- «необроблена, цілинна земля». Зважаючи на те, що поле «степ» і лядо «цілинна земля» тісно поміж собою пов'язані, О. Пріцак дійшов до висновку, що другою назвою полян, якою їх окреслювали сусіди, було *lędēn- і від них це означення потрапило до твору Багрянородного [33, с. 351–359]. Пізніше до цієї ж думки прийшли В. Петрашенко [24, с. 54] та С. Конча [15, с. 263–266], яким праця О. Пріцака лишилася невідомою.

Наведені вище спостереження щодо літописних груп слов'ян не будуть повними, якщо на згадати розповідь про прихід угорців у Подунав'я, яку трактують ще одним доказом на користь теорії про розселення слов'ян з дунайської батьківщини: «В лѣто . ꙗко . у . ꙗ . [6406 (898)] *Идоша Оугре мимо Києвъ горю . еже сѧ зоветь нѣтъ Оугорское . и пришедше къ Днѣпру . сташа вежами . бѣша бо ходяще яко и Половци . и пришедше ѿ вѣстока . и оустремиласѧ чересь горы великия . иже прѣзвасѧ горы Оугорскыя . и почаша воевати на жѣвуцѧ ту . стѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове . **перяша землю Вольтинскую . по семъ же Оугре прогнаша Волохы . и наслѣдиха землю ту . и стѣдоша съ Словеньми . покоривше я подѣ сѧ . и ѿтолѣ прозвасѧ земля Оугорска . и начаша воевати . Оугре на Гръкы . и пополниша землю Фрачьскую . и Македонскую . доже и до Селунѧ . и начаша воевати на Мораву . и на Чехы**» [10, стлб. 18].*

Це повідомлення цікаве згадкою про те, що угри перейняли, землю Волинську (у Хлебніковському списку – «словенскоую»). Фраза про Волинську землю трактується опискою. Проте не слід відкидати можливості, що літописець дійсно міг вважати, що перед тим як перейти Карпати угри перейняли (захопили) Волинь, заселену словенами. На цю думку настановує фраза, вжита після згадки про Волинську землю: «**по семъ же Оугре прогнаша Волохы**». Слід взяти до уваги, що у «Діяннях угрів» («Gesta Hungarorum») також згадано перехід угорців через Волинь та Галичину.

Немає сумнівів, що літописець вважав мешканців Волинської землі словенами, про що вже йшла мова вище: «*Дулѣбы суцѧ Словѣны*». До словенської групи він долучав також деревлян та полян. Ці повідомлення ПВЛ добре кореспондуються з пізнішими свідченнями. Так городище давнього Волиня ще на початку XIX ст. було знане як 'Словенський городок'. Цю характерну назву відзначив З. Доленга-Ходаковський: «*городъ Вольтинъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширнѣй вал, съ особеннымъ городкомъ Словенскимъ, съ множествомъ могилъ внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору*» [7, с. 10]. Не менш показовим є й повідомлення Новгородського четвертого літопису про заснування Володимира де Волинська земля фігурує під назвою «Словенська»: «*В лѣто 6496. И пришеде [Володимир Святославович. – Ю. Д.] ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ, и спомъ осыта, и церковь сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници*» [23, с. 90]. Ідентичний текст відомий і за пізнішим Новгородським літописом за списком Дубровського [21, с. 43].

Фрагмент тексту ПВЛ про завоювання уграми Подунав'я завершується розповіддю про створення грамоти для Словен: «*бѣ бо единъ языкъ Словѣнскъ . **Словѣнъ же стѣдаху по Дунаю . ихъ же прияша Оугре . и Мрава . и Чеси . и Лаховъ . и Полане . яже нѣтъ зовемая Русь . симъ пѣрвѣе положены книги . Моравъ яже^н прозвасѧ грамота Словенская . яже грамота є в Руси . и в Болгарехъ Дунаискы^х***» [10, стлб. 18]. Цей уривок перекладається як послідовний перелік слов'янських племен: «*Був же народ слов'янський: слов'яни, що сиділи по Дунаю і яких захопили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких нині звать русь. Сим же моравам найперше було створено письмена, які їм дістали назву – азбука слов'янська; ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських*» [10, с. 14]. Перелік розпочинає група словен, яку захопили угри. Аналогічні за змістом трактування є також у відомих російських перекладах: «*и те славяне, которые сидели по Дунаю, покоренные уграми*» [29, с. 20] тощо. Одначе поява

цього переліку у тексті не узгоджується із прикінцевою реплікою про створення письмен та поширення азбуки в Русі та дунайських Болгар. Причина у тім, що фразу *«ихъ же прияша»* необхідно дослівно перекласти як «їх прийняли». Тобто у цитованому уривку мова йде про те, що підкорених уграми (*«покоривше я подъ са»*) слов'ян, які первісно сиділи по Дунаю, прийняли різні народи: ті ж угри, морав'яни, чехи, ляхи та поляни, ототожнювані із руссю. Саме ця група переселенців й поширили серед словен та ляхів писемність. Далі за текстом літописець пояснив, звідки узялася грамота серед дунайських слов'ян, розпочавши цю оповідь зі згадки про запрошення князями Ростиславом, Святополком та Коцелом учителів слов'янської грамоти.

О. Толочко сприйняв зміст аналізованого фрагмента ПВЛ за розселення слов'ян не в далекі часи, а в період правління імператора Михаїла (842–867 рр.). На його думку літописець вважав, що словени (новгородські) та поляни *«едва ли не застали, еше на своей прародине, миссию Константина и Мефодия»* [43, с. 76]. Це цілком довільне трактування привело далі автора до «оригінальної» думки, що *«русь (поляне) и словене (новгородци) были среди славян, первыми услышавших слово божье на собственном языке»* [43, с. 77]. Цю інтерпретацію автор далі використав для критики літописця, безпідставно звинувачуючи його у власних огріхах і дорікаючи, що картина слов'янської міграції з Дунайської прабатьківщини та картина розселення слов'ян є виключно книжною вченою конструкцією.

Насправді, літописні переліки слов'ян є цілком статичними. Розселення слов'ян з прабатьківщини книжник зафіксував лише у його кінцевій фазі, на Дунаї, про що й свідчить вже згадувана фраза: *«по мнозѣхъ же временѣхъ . стѣль суть Словени . по Дунаеви . где естъ ннѣ Оугорьская земля . и Болгарьская»* [10, стлб. 4]. Вже на своїх місцях (по Сожу та по Оці) знав літописець і радимичів та в'ятичів, які походили від ляхів. Прийнята О. Толочком за свідчення слов'янської міграції з «Дунайської прабатьківщини» оповідь, є насправді переліком народів, які прийняли у своє середовище охрещених й освічених мігрантів (дунайців), витіснених угорцями з територій, де діяла місія Константина-Кирила та Мефодія. У цьому переліку місця для новгородських словен немає. Немає хоча б тому, що група словен, яка на початку XI ст. з'явилася на Волхові, вірогідно сповідувала християнство відмінне від кирило-мефодіївської традиції. Їхня поява на Волхові мала свої причини.

У монографії «Батьківщина святого Володимира» я висловив думку, що словени, які осіли на Волхові могли бути мігрантами з Побужжя, переважно купцями, традиційні контакти яких із Балтикою (Західним Бугом та Віслою) були вигідними Ярославові, який окняжував Прильменські території [5, с. 401]. Причини переорієнтації торговельних інтересів Ярослава з Бузько-Віслянського шляху на Ільмень, Волхов та Ладугу й заснування у 1044 р. Новгорода було висвітлено у спільній з Ігорем Мицьком праці. У цій публікації вперше прозвучала думка, що поштовхом для активного освоєння північних земель стало блокування польським володарем Болеславом I від 1018 р. торговельного шляху по Бугу та Віслі. Тривала конфронтація з Польщею та активізація ятвягів змусила Ярослава шукати альтернативні шляхи сполучення із Балтикою. Проте й двінський шлях був заблокованим для київського князя через родові протистояння з полоцькою династією. Волховський маршрут став альтернативою бузькому та двінському шляхам у торгівлі Русі з Балтикою. Право Ярослава на північні володіння було закріплене одруженням на шведці. Але підвалини майбутньої економічної могутності волховського Новгорода були закладені мігрантами із Побужжя, які зберегли за собою на півночі не лише етнонім «словени», але й богомільські традиції [6, с. 38–40].

Підбірку аргументів, що підтверджують статус переселенців новгородських словен та нетрадиційний характер їхньої конфесії зібрав І. Мицько [19]. Так у першій статті «Руської правди» перераховано випадки відплати за убивство русина, гридня, купця, ябетника, мечника, ізгоя та словенина: *«Убиеть мужъ мужа, то мьститъ брату брата, либо сынови отца, либо отцю сына, либо брату чада, либо сестриню сынови; аще не будетъ, кто мьстя, то 40 гривенъ за голову; аще ли будетъ русинъ ил гридънь, либо купецъ либо ябетник, либо мечъникъ, аще ли изъгой будетъ, либо словенинь, то 40 гривенъ положить за нь»* [9,

с. 358, 366]. Словенина тут згадано у парі з ізгоєм, за якого мали людину, позбавлену свого суспільного середовища. Розташування у парі свідчить, вірогідно, про їхнє близьке становище. Так Л.-К. Гетц вважав словенина іноземним купцем зі слов'янських країн та відзначав специфічний характер віровизнання словен, про що, на його думку, свідчить текст «Вопрошанія» новгородського клірика Кирика кінця 1140-х – 1150-х рр. [32, с. 37; 48, р. 130]. У цій пам'ятці зафіксовано тодішню новгородську церковну практику при охрещенні в православ'ї: *«Молитвы оглашенья творити: Болгарину, Половчиноу, Чюдиноу преди крещенямъ днии поста, исъ церкви исходити от оглашеньхъ; Словъниноу – за ѣ днии»* [3, стлб. 36]. Словенину перед хрещенням призначався восьмиденний піст, так само як і латинянина, що слугує підтвердженням «напіввірності» віровизнання словен до переходу в православ'ї. Прихильниками нетрадиційних вірувань сприймав словен і автор антиеретичного слова XII ст. «О посте к невежам». У ньому біси вихваляли тих християн, які розпалювали для них бані та залишали їжу: *«мы же походили по болгаромъ. мы же по половцемъ. мы же по чюди. мы же по вятичемъ. мы же по словъном. мы же по инымъ землямъ, ни сяких людѣи могли есмы наити к семоу добру и ч[е]сти. и послушанію. яко си ч[е]л[ове]ци»* [39, с. 246]. З тексту випливає, що найкраще їм догоджали саме словени, останні у списку. Натяк щодо приналежності словен до нетрадиційної конфесії є також у Радзивилівському літописі, у якому фразу *«нарци еже суть Словъне»* замінено на *«нарицаеми иновърци, еже суть словене»*. У зауваженому різночитанні І. Мицько добачає вказівку на нетрадиційний характер конфесії реальних волховських словен. Проте, зважаючи на вірогідне волинське походження радзивилівського літопису, пов'язаного з діяльністю скрипторія князя Володимира Васильовича [42, с. 70], це зауваження слід переадресувати на їхніх колишніх співвітчизників з Побужжя, які й принесли на північ богомільські традиції [5, с. 312–330]. Незаперечним свідченням толерування богомільства словенської громади над Волховом є відомий «Новгородський кодекс», датований першою третьою XI ст. Дослідник цієї писемної пам'ятки А. Залізник навів низку аргументів, які доводять, що власник кодексу був прихильником павликіанської чи богомільської ересі [8, с. 190–212]. Не виключено, що вставка у ПВЛ міфічної оповіді про мандрівку апостола Андрія через Новгород мала на меті затушувати згадку про опосередкований вплив на Русь місії апостола Павла, яку новгородський книжник мав певні підстави трактувати своєю пропагандою павликіанських та близьких їм за суттю богомільських ідей.

Богомільство, як еретична релігійна течія, з'явилося у Новгороді вже у сформованому вигляді, разом з її носіями – словенами. Немає жодних підстав датувати їх появу на берегах Волхова раніше появи там київської адміністрації на початку XI ст. Найпромовистішим доказом прийшлому характеру засновників Новгорода, є відсутність язичницьких некрополів у найближчих його околицях.

Російська історична наука, в руслі якої тривалий час розвивалася українська медієвістика, звично перебільшували роль новгородських словен в історії Русі, трактуючи їх значним слов'янським племенем. Натомість, цілковито ігнорувалася факт наявності у ПВЛ звісток про значний словенський масив Східної Європи, що первісно складався із трьох племен – **полян, деревлян та дулібів**. До словенської групи літописець також долучає низку розташованих на захід племен – **моравлян, чехів, білих хорватів, сербів та карантанців**. Обидві групи словен (східно- та центральноєвропейську) поєднує їхній розвиток на основі празької культури. Цей великий слов'янський масив (власне словен), що простягнувся від Дніпра до лівої притоки Лаби – Заале (рис. 1, а), книжник відрізняє від словен-ляхів, до якої залучає **ляхів-полян, лютичів, мазовшан та поморян**, основу розвитку яких склала суковсько-дзедзіцька археологічна спільнота (рис. 1, б). До лехітської групи літописець відносить також і східноєвропейські племена **радимиців та в'ятичів**, близькими родичами яких вважає **сіверян, радимиців та кривичів**. Третю групу слов'ян літописець відрізняє на східноєвропейському півдні. До неї він залучає **уличів та тиверців**, називаючи їх *«Великая Скуфь»*. Саме ці племена розвинулися на основі третього археологічного масиву слов'ян – пеньківського (рис. 1, в).

Традиція наукового ігнорування значної словенської групи, що замешкувала терени між Західним Бугом та Дніпром не дає можливості розпізнати їх у звітках про військові кампанії руських князів, зокрема – у війську Олега. У літературі вже звучали застереження щодо достовірності згадок про фіно-угорський контингент у його підрозділах. Подвійна згадка про словен дає підстави говорити про можливість якихось дописок. Давно назріла потреба об'єктивно порівняти військові потенціали прильменських околиць та словенських теренів «низовських земель». Для прикладу, у згадці про словен у війську Ярослава (разом із руссю та варягами), в його протистоянні з Болеславом над Західним Бугом коло Волиня, цілком природно добачати місцевих волинських словен. В усякому разі комплекс свідчень про словен необхідно критично переосмислити.

Літописна класифікація слов'ян є напрочуд точною. Однією з причин її ігнорування є узвичаєний в історичній науці кабінетний поділ слов'ян на західних, східних та південних. Цей поділ не має нічого спільного із реальною етнокультурною та мовною специфікою слов'янських народів, проте плакається в якості географічного стереотипу, що давно втратив свій зміст. Розподіл слов'ян на західну, східну та південну групи, нанесений на карту розселення слов'янських спільнот VI–IX ст. (рис. 2), переслідує далеку від історичної науки мету – затушувати реальні факти археологічної та літописної історії слов'ян. Таким чином племена Східної Європи з'єднуються у єдиний масив, у якому нівелюється всі літописні вказівки, що пов'язують словен цього регіону (полян, деревлян та дулібів) зі словенськими співплемінниками Центральної Європи.

Викладена в публікації літописна та співзвучна з нею археологічна картини розподілу слов'янської спільноти не узгоджуються також із концепцією «колиски» трьох сучасних найсхідніших мов – української, білоруської та російської, яка з позицій сучасного історичного мовознавства є не просто методологічною помилкою, а свідомою маніпуляцією [40, с. 66–69]. Насправді літописна смуга словенських племен співпадає зі сучасною центральнослов'янською групою або смугою мов, яка включає **українську, словацьку, чеську і верхньолужицьку** мови. Два географічні полюси центральнослов'янської групи мов – це верхньолужицька й українська з низкою прямих відповідників у граматиці. У літописному переліку словенських племен такими полюсами є серби (лужицькі) та поляни (дніпровські).

Розглядаючи верхньолужицько-українські мовні паралелі серболужицький мовознавець Х. Шустер-Шевць визнав існування трьох діалектних комплексів, пов'язаних спільними, давнішими праслов'янськими ізоглосами (рис. 3): 1) **проточеський і протословацький** (чесько-словацько-словено-хорватський), пов'язаний у давнину з південною зоною пізньопраслов'янської мови (пізніші сербо-хорватська і словенська); 2) **пралехітський** (лехітсько-болгарсько-сербський), пов'язаний з протоболгарською і частково словенською та сербо-хорватською; 3) **серболужицький** (лужицько-чесько-словацько-український), який приєднується у давнину до центральних і південно-східних частин пізньопраслов'янської мови (попередників української, чеської і словацької), а пізніше також пов'язаний з південнолехітським (польським) діалектним комплексом [41, с. 33–34].

Згаданий третій діалектний комплекс співпадає з власне словенським переліком ПВЛ. Упадає в очі поєднання лехітської та болгаро-сербської зон другого діалектного комплексу. Таке групування підтверджується літописною звісткою про міграцію з Дунаю витісненої волохами лехітської групи: *«Волохомъ бо нашедши^М на Словены . на Дунаиские . и стъдиши^М в нихъ . и насилающимъ имъ . Словѣне же вви пришедше и стъдоша . на Висль . и прозвашася Лаховъ»* [10, стлб. 5].

Описана в ПВЛ картина етно-культурних зв'язків слов'янських народів прямо корелюється із новітніми набутками мовознавства. Викладена літописцем класифікація слов'янської спільноти цілком співмірна із просторовою схемою, що відображає спільні риси української мови, що зближують її з іншими слов'янськими мовами (рис. 4). Підсумковий коментар до цієї завершальної схеми залишу професіоналу-мовознавцю: *«Відображені на ній факти суперечать твердженням про особливу близькість української мови до російської»*.

Те, що в українській схоже на російську, принаймні удвічі, а то й утричі менше від схожого на будь-яку іншу слов'янську мову. Несумірно більше спільних рис української з білоруською, верхньо- і нижньолужицькою (від 27 до 29 рис з 82), 18 і 19 – зі словенською і полабською, по 20–23 – з рештою (половиною) слов'янських мов» [41, с. 32].

Література

1. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в древней Руси / М. Х. Алешковский. – Москва: Изд-во «Наука», 1971. – 136 с.
2. Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання / Тетяна Вілкул. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – 518 с.
3. Вопросы Кирика, Саввы и Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и других иерархических лиц Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург: Типография Императорской АН, 1880. – Т. 6. – Стлб. 21–62.
4. Джаксон Т. Н. Austr i Gōrdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с. – («Studia Historica». Series minor).
5. Диба Ю. Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України). – Львів: Вид-во «Колір ПРО», 2013. – 484 с.: іл. – (Серія «Невідома давня Україна». – 1).
6. Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів / Юрій Диба, Ігор Мицько // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: ФОП Сікачова В. А.: 2015. – Вип. XI: Матеріали XI наукової конференції «Любартівські читання». – С. 27–44.
7. Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 1–50.
8. Зализняк А. А. Проблемы изучения Новгородского кодекса XI века, найденного в 2000 г. / А. А. Зализняк // Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Люблина, 2003 г. Доклады российской делегации. – Москва, 2003. – С. 190–212.
9. Зимин А. А. Правда русская / А. А. Зимин. – Москва: Древнехранилище, 1999. – 424 с.
10. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ. – Ю. Д.). – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – XVI с., 938 стлб, 87 с., IV с.
11. История Европы. – М.: Наука, 2002. – Т. 2: Средневековая Европа. – 808 с.
12. Истрин В. М. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь / В. М. Истрин. – Петроград: Российская Государственная Академическая типография, 1920. – Т. 1: Текст. – XVIII, 612, III с.
13. Кирилина Л. А., Пилько Н. С., Чуркина И. В. История Словении / Л. А. Кирилина, Н. С. Пилько, И. В. Чуркина. – Санкт-Петербург: Алтейя, 2011. – 480 с.
14. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Ред. кол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – Москва: Наука, 1991. – 493 с., [3 с.].
15. Конча С. В. «Лензяни» в контексті Київської Русі / С. В. Конча // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. 15: На пошану професора, чл.-кор. НАН України В. Д. Барана. – С. 256–270.
16. Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. – Санкт-Петербург: Изд-во «Наука», 1993. – Т. 1: Анналы. Малые произведения. Т. 2: История. – 736 с. – (Литературные памятники).
17. Літопис руський / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – XVI с., 591 с.
18. Матвеев В. А., Щеголева Л. И. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели / В. А. Матвеев, Л. И. Щеголева. – Москва: «Богородский печатник», 2000. – 544 с.

19. Мицько І. Легендарне плем'я словен / Ігор Мицько. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/53234>
20. Никольский Н. К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании / Н. К. Никольский. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1930. – Вып. 1. – 107 с.
21. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – 368 с.: ил.
22. Новгородская первая летопись. Берлинский список / Санкт-Петербургский государственный университет. Петербургское лингвистическое общество. Предисловие А. В. Майорова. – Санкт-Петербург: Скрипториум, 2010. – 444 с. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек).
23. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – XXXVIII с., 690 с.
24. Петрашенко В. О. Літописні поляни – міф чи реальність / В. О. Петрашенко // Археологія. – Київ: Інститу археології НАН України, 1998. – № 2. – С. 53–62.
25. Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – Москва: Изд-во «Знак». – 416 с. – (Studia historica).
26. Повесть временных лет / Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. I: Текст и перевод. – 405 с.
27. Повесть временных лет / Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. 2: Приложения. – 556 с.
28. Повесть временных лет. – Москва; Augsburg: Im Werden Verlag, 2003. – 93 с. – (Памятники литературы).
29. Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. – Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. – 512 с.: 186 ил. – (Фамильная библиотека: Героический зал).
30. Повесть временных лет / Сост., примеч. и ук. А. Г. Кузьмина, В. В. Фомина. Вступ. ст. и перевод А. Г. Кузьмина. Отв. ред. О. А. Платонов. – Москва: Институт русской цивилизации, Родная страна, 2014. – 544 с.
31. Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів) / Склав і відредагував О. Дональд. – Гарвард: Український Науковий Ін-т Гарвардського Університету, 1991. – Т. 10, ч. 1. – LXXXIII с., 690 с.
32. Правда русская / Составили Б. В. Александров и др. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1947. – Т. 2: Комментарии. – 864 с.
33. Прицак О. Lenzen-in- Константина Пофірородного / Омелян Прицак // Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова = Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov / Український вільний університет. Філософський факультет. – Науковий Збірник. – Т. 7. – Мюнхен, 1971. – С. 351–359.
34. Пчелов Е. В. Топографические ориентиры в перечислениях восточнославянских племен начальной части Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2006. – Вып. XVIII: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – С. 159–163.
35. Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во «Наука». Ленинградское отделение, 1989. – 179 с.
36. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. 2-е изд., доп. / Б. А. Рыбаков. – Москва: Изд-во «Наука», 1993. – 592 с.

37. Рычка В. «Великая Скуфь» / В. Рычка // *Ruthenica*. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. VIII. – С. 188–191.
38. Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 623 с., ил. – (*Studia historica*).
39. Слово «О посте к невежам» // Памятники общественной мысли Древней Руси: В 3-х т. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2010. – Т. 1: Домонгольский период. – С. 246. – С. 244–246.
40. Тищенко К. Всеслов'янські складники української мови / Константин Тищенко // Мандрівець. – Тернопіль, 2010. – № 3. – С. 65–75.
41. Тищенко К. Всеслов'янськість мови українців / Константин Тищенко // Український тиждень. – Київ, 2012. – № 39 (256). – С. 22–64.
42. Толочко А. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивилловской летописи) / Алексей Толочко // *Ruthenica*. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Київ: Інститут історії України НАН України, Laurus, 2014. – Т. XII. – С. 67–81.
43. Толочко А. Очерки начальной руси / Алексей Толочко. – Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. – 336 с.
44. Шафарик П. И. Славянские древности / Перевод с чешского И. Бодянского; издано М. Погодиным. – Москва: В Университетской Типографии, 1838. – Т. 1, кн. 3. – 301 с.
45. Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники / А. Шахматов // Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Институт литературы. – Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1940. – Т. 4. – С. 9–150.
46. Cramer J. A. A geographical and historical description of ancient Greece / John Anthony Cramer. – Oxford: At the Clarendon Press, 1928. – Vol. 1. – XII, 453 p.
47. Georgii Monachi Chronicon / Edidit Carolus de Boor. – Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1904. – Vol. 1: Textum genuinum usque ad Vespasiani Imperium continent. – LXXXIII, [1], 382 p.
48. Goetz L. K. Das russische Recht = Русская правда. Dritter Band, Die dritte Redaktion des russischen Rechtes / Leopold Karl Goetz. – Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1912. – [XII], 488 p.
49. Harper's dictionary of classical literature and antiquities / Edited by Harry Thurston Peck. – New York: Harper & Brothers Publishers, 1898. – XV, 1701 p.
50. Reginonis abbatis prumiensis Chronicon, cum continuatione treverensi / Recognovit Fridericus Kurze. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. – XX, 196 p.
51. Stephani Byzantii de urbibus / Quem primus Thomas de Pinedo Lusitanus. – Amstelodami: Typis Jacobi de Jonge, 1678. – [15], 800, [82] p.
52. Stephani Byzantii Ethnicon / Ex recensione Avgusti Meinecii. – Berolini: Impensis G. Reimeri, 1849. – Т. 1. – VI, 818 p.

Управління культури Волинської обласної Державної адміністрації
Адміністрація Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир» у місті Володимирі-Волинському

Хроніки Ладомерії

Науковий збірник
Випуск I

Матеріали
I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої
15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир»

м. Володимир-Волинський
27 жовтня 2016

Друкується в авторській редакції
Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей
несуть автори публікацій.

Підписано до друку 24.10.2016. Формат 60×84/8.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура TimesNewRoman.
Умовно-друк. арк. 14,9. Наклад – 100 прим.
Замовлення № 241016

Друк ФОП Паляниця В. А.
Свідоцтво ДК №4870 від 20.03.2015 р.
м. Тернопіль, вул. Б. Хмельницького, 9а, оф.38.
тел. (0352) 528-777.